

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΡΤΙΛΗΣ

ΕΥΡΩΠΗ

ΔΥΟ ΔΟΚΙΜΙΑ ΚΑΙ ΤΡΙΑ ΣΧΟΛΙΑ

Εκδ. ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ, 2000

Οι χριστιανοί και ο πόλεμος

ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΠΟΥ, ΣΤΟΝ 15ο ΑΙΩΝΑ, ΑΡΧΙΖΟΥΝ ΝΑ εξερευνούν την υδρόγειο, να την μοιράζουν αναμεταξύ τους με λυσσώδεις πολέμους και να περνούν τους «ιθαγενείς» διά πυρός και σιδήρου δεν αυτοονομάζονται «Ευρωπαίοι»: αισθάνονται κυρίως χριστιανοί. Τίσως να αισθάνονται δευτερευόντως και Ισπανοί, Πορτογάλοι, Άγγλοι, Γάλλοι ή Ολλανδοί – όχι, πάντως, Ευρωπαίοι: η φράση «Είμαι Ευρωπαίος» θα ηχούσε πολύ παράξενα εκείνη την εποχή. Η ιδέα ότι υπάρχει μια «ευρωπαϊκή ταυτότητα» είναι πολύ πρόσφατη: αρχίζει να διαμορφώνεται με τον Διαφωτισμό και εδραιώνεται στον 19ο αιώνα. Πριν από την εποχή μας και για ολόκληρους αιώνες, οι Ευρωπαίοι αναγνώριζαν ως κοινό χαρακτηριστικό τους μόνο τον χριστιανισμό.

Στον νου μας έτσι έρχεται η σχέση με τον «πλησίον μας». Δεν τον αγαπούμε ως εαυτόν, βεβαίως. Ο άγνωστος άλλος άνθρωπος, ο «Έτερος», είναι ο ξένος, ο δυνάμει εχθρός, το αντίπαλον δέος. Αυτόν και τους ομοίους του, επειδή τους φοβόμαστε, τους φορτώνουμε με αποκρουστικές ιδιότητες. Τους περιφρονούμε και τους απορρίπτουμε. Επίφοβους και απορριπτέους, τους κρατάμε έξω από τον φράχτη του σπιτιού μας, από την άλλη πλευρά των συνόρων. Ασφαλείς αισθανόμαστε με τους οικείους και τους φίλους μας, με τους γνωστούς, τους γείτονες και τους συγχωριανούς μας, με τους ομόγλωσσους και τους συμπατριώτες μας, με όλους αυτούς που, αφού μας μοιάζουν, είναι οικειότεροι, λιγότερο επίφοβοι και διόλου απορριπτέοι.

Κάπως έτσι διαμορφώνουμε, λοιπόν, την συλλο-

γική μας ταυτότητα: την στηρίζουμε σε μίαν αίσθηση έξωθεν απειλής, φανταστικής ή πραγματικής· στην υποψία και την απόρριψη, στον φόβο και την έχθρα για τον Έτερο – και για κάθε ετερότητα που διαφέρει αισθητά από την ταυτότητά μας.

Κάπως έτσι διαμόρφωσαν και οι Ευρωπαίοι την πρώιμη συλλογική τους ταυτότητα, και ας ήταν χριστιανική: διαστρεβλώνοντας, ουσιαστικά, τον χριστιανισμό. Με τις ευλογίες χριστιανικών θεσμών, ενίοτε υπό την ηγεσία τους, έγιναν οι αγριότεροι και μισανθρωπότεροι πόλεμοι της πρώιμης ευρωπαϊκής ιστορίας: οι σταυροφορίες, οι «εκχριστιανικές» κατακτήσεις των βορείων σλαβικών χωρών, οι πόλεμοι κατά των «βαρβάρων»² σε αντίθεση με την θεμελιακή ιδέα του χριστιανισμού, με την αγάπη, αυτό το εντελώς νέο ιστορικό εννοιολόγημα που είχε φέρει στον κόσμο η διδασκαλία του Ιησού.³ Μου φαίνεται μάλιστα ότι η αντίθεση αυτή είναι η βαθύτερη ρίζα της σχιζοφρένειας του δυτικού πολιτισμού – αλλά αυτό είναι άλλο θέμα.

Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι θρησκευτικοί αυτοί πόλεμοι ήταν αναπόφευκτοι στις παλαιότερες εκείνες εποχές, όταν ο κατ' εξοχήν Έτερος ήταν ο αντίχριστος με την μορφή των απίστων: στους τελευταίους αιώνες της αρχαιότητας, όταν ολόκληρη η ήπειρος δοκιμαζόταν από τις βαρβαρικές επιδρομές· στον Μεσαίωνα, όταν οι Άραβες κατακτούσαν την Ισπανία και την Σικελία· και από τον 15ο έως τον 17ο αιώνα, όταν οι Οθωμανοί απειλούσαν την Κεντρική Ευρώπη.

Αλλά, με αυτήν την λογική, αναπόφευκτη θα μπορούσε να θεωρηθεί το πολύ η άμυνα: όχι η επίθεση, η κατάκτηση, οι σφαγές και η λεηλασία. Οι κατακτή-

2. Laïou, 1988.

3. Στην Παλαιά Διαθήκη, ο «πλησίον» είναι Ιουδαίος· στην Καινή, όχι. Φυσικά, η άποψη αυτή στασιάζεται. Οι θεολόγοι και οι φιλόσοφοι του ιουδαϊσμού αντιτείνουν είτε ευρύτερες φιλολογικές ερμηνείες του όρου «πλησίον» είτε τις μεταγενέστερες προσθήκες στο δόγμα (Levinas, 1988, σ. 284-286· και 1976³, σ. 241-244, 189 κ.εξ., 195-196).

σεις και οι σταυροφορίες, εξ ορισμού επιθετικές, ιστορικά φονικότατες και λεηλατικές, ουδεμία σχέση είχαν, φυσικά, με την έννοια της «νόμιμης άμυνας» – η οποία, στο κάτω κάτω της γραφής, δεν απαντάται στην Καινή Διαθήκη. Ο χριστιανικός ζήλος, εξ άλλου, ακόμη και με τα μέτρα εκείνης της ιστορικής εποχής, δεν δικαίωνε την αρπακτικότητα των ιπποτών της χριστιανοσύνης· ούτε την κατακτητική βουλιμμία των Δυτικών βασιλέων· ούτε την δίψα των παπών για εξουσία εγκόσμια και παγκόσμια. Ούτε, όμως, και τις παρακλήσεις των πατριαρχών προς τον Πανάγαθο να ξεχάσει προς στιγμήν την αγαθότητά του και να δωρίσει στους Βυζαντινούς βασιλείς «νίκας κατά βαρβάρων»· ιδίως όταν το πρότυπο του νικηφόρου κατά των βαρβάρων αυτοκράτορα στάθηκε ο Βασίλειος ο Βουλγαροκτόνος. (Αλήθεια, πώς θα ηχούσε το αντίστοιχο προσωνύμιο ενός Δυτικού βασιλιά, ενός Άγγλου; «Henry the French-Killer»; Αγριωπό μου φαίνεται.)

Με την πάροδο των αιώνων άλλωστε, η απειλή των απίστων περιορίστηκε και τελικώς εξαφανίστηκε. Από τον 13ο αιώνα έως τον 15ο, οι χριστιανοί έδιωξαν τους μωαμεθανούς από την Σικελία και επανεκατέλαβαν την Ισπανία – la reconquista. Το 1683, θα σταματήσουν τις οθωμανικές στρατιές στην Βιέννη και θα περιορίσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στα βαλκανικά της σύνορα, επιταχύνοντας την παρακμή της. Από εκεί και ύστερα, κανείς εξωτερικός εχθρός δεν θα απειλεί πια την Ευρώπη.

Αλλά οι πόλεμοι των Ευρωπαίων δεν ήταν μόνο σταυροφορίες και κατά βαρβάρων εκστρατείες· ήταν και πόλεμοι ενδοχριστιανικοί και ενδο-ευρωπαϊκοί. Για τους χριστιανούς κατοίκους της Ευρώπης, ο Έτερος, ο εχθρός, δεν ήταν μόνο ο αντίχριστος, ο άπιστος, ο βάρβαρος· ήταν και ο οποιοσδήποτε άλλος χριστιανός, ο οποιοσδήποτε άλλος Ευρωπαίος.

Δύσκολο το δίλημμα, περίπλοκο και, δυστυχώς, τραγικό. Ακόμη και στον 20ό αιώνα, ακόμη και ένας

χριστιανός διανοούμενος της ολκής του Charles Péguy, με το σπαθί θα κόψει τον γόρδιο δεσμό. Ολόκληρο το έργο του για την Ιωάννα της Λωρραίνης, με την ποιητικότητα και την θεατρικότητά του, είναι μια αγωνιώδης προσπάθεια του συγγραφέα να λύσει το δίλημμα (της «Jeanne», αλλά και το δικό του) ανάμεσα στην πίστη και στον πατριωτισμό. Στον διάλογο της με την Hauviette, η Ιωάννα, πριν πετάξει την ποιμενική ράβδο και αρπάξει το σπαθί, εγκαλεί τον Θεό για την φρίκη του πολέμου. Στον διάλογο με την μοναχή – που την ανακαλεί στην χριστιανική ταπεινότητα και εγκαρτέρηση, θυμίζοντάς της τι είχε συμβεί «πριν αλέκτορα φωνήσαι»– η Ιωάννα απαντά ότι οι Γάλλοι χριστιανοί, «οι δικοί μας άνθρωποι», δεν θα Τον είχαν ποτέ απαρνηθεί: ορίζει έτσι για το έθνος της μια νέα συλλογική ταυτότητα: χριστιανοί αλλά και Γάλλοι. Και στον οραματικό μονόλογο που κλείνει το δράμα, η Ιωάννα επιλέγει την σπάθη: με αυτήν, οι Γάλλοι θα κατανικήσουν Άγγλους και Βουργουνδούς, φονεύοντας ως άγγελοι – αναμάρτητοι και κατά το θέλημα του Θεού.⁴

Για μας τους ανθρώπους, ο εαυτός και ο Έτερος, η ταυτότητα και η ετερότητα είναι έννοιες α ξεχωριστές: η μία είναι αδιανόητη χωρίς την άλλη. Και ο πόλεμος είναι το σύνδρομό τους. Τον καταδικάζουν, βεβαίως, ορισμένα από τα ηθικά συστήματα που κατά καιρούς κατασκευάσαμε – ή που μας αποκάλυψε ο Θεός, για όσους πιστεύουν. Μέχρι στιγμής, όμως, τον καταδικάζουν ματαίως. Η ιστορική εμπειρία των ευρωπαϊκών πολέμων, και μάλιστα σε μιαν Ευρώπη χριστιανική, δείχνει πόσο δύσκολο ήταν να διαμορφωθεί μια ευρωπαϊκή ταυτότητα. Δείχνει επίσης, ακόμη περισσότερο, πόσο αντιφατική και φευγαλέα είναι η ίδια η έννοια της συλλογικής ταυτότητας.

4. Charles Péguy, *Le mystère de la charité de Jeanne d'Arc* και *Les Trois Prières du mystère de la vocation*.

Πόλεμοι και συλλογικές ταυτότητες

ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ «ΑΝΤΙ-ΕΥΡΩΠΑΙΣΤΙΚΑ» ΤΑ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ, το αντίθετο μάλιστα. Για να είμαστε «Ευρωπαίοι», νομίζω, θα πρέπει να γνωρίζουμε τι σημαίνει αυτή η λέξη: τι κοινό έχουμε μεταξύ μας, από πού κρατάει η σκούφια μας, ποια είναι, όπως λένε, η «ταυτότητά» μας ως Ευρωπαίων – να έχουμε, δηλαδή, ένα είδος αυτογνωσίας. Είναι η προϋπόθεση για να διατηρήσουμε από το παρελθόν και από το παρόν ό,τι μας αρέσει και εκτιμούμε, να απορρίψουμε όσα καταδικάζουμε ή απλώς δεν εγκρίνουμε: να ανασχηματίσουμε έτσι την ευρωπαϊκή μας ταυτότητα: και να οικοδομήσουμε, ως πολίτες της Ευρώπης, ένα καλύτερο μέλλον. Άλλον δρόμο δεν βλέπω: και η άποψη αυτή ενισχύεται μετά τις πολιτικές εξελίξεις του σωτηρίου έτους 2000 στην Αυστρία.

Όπως λέγαμε λοιπόν, ο φόβος του μη Ευρωπαίου εχθρού εξαφανίστηκε από την Ευρώπη όταν, το 1683, οι Οθωμανοί αποκρούστηκαν στην Βιέννη – αν όχι και νωρίτερα. Αλλά και όταν ακόμη εξαφανίζεται ο φόβος του Ετέρου, παραμένει μέσα μας η περιφρόνηση και η απόρριψή του: με αυτήν ορίζουμε τώρα πια τον εαυτό μας: είμαστε «ανώτεροι» από αυτούς που περιφρονούμε, αυτή λοιπόν παραμένει η συλλογική μας ταυτότητα.

Έτσι έγινε και με τους Ευρωπαίους όταν απαλλάχθηκαν από την ισλαμική απειλή: μπορούσαν πια να ορίζουν την ταυτότητά τους και να την εξυψώνουν, περιφρονώντας όσους πριν έτρεμαν και θαύμα-

ζαν. Ξέχασαν το χρέος τους στον αραβικό πολιτισμό, τον φόβο και τον θαυμασμό τους για την οθωμανική ισχύ και για τον πλούτο των σουλτάνων. Τον θαυμασμό διαδέχθηκε η περιφρόνηση, τον φόβο μια νέα κατακτητικότητα. Με τα ίδια άλλωστε συναισθήματα οι Ευρωπαίοι αντιμετώπιζαν ήδη και τους υπανθρώπους που κατοικούσαν στον κόσμο των αγρίων, αυτόν που είχαν αρχίσει να «εκπολιτίζουν» με τις κατακτήσεις και την πρώτη αποικιακή εξάπλωσή τους - στις Αμερικές, στην Αφρική, στην Ασία.

Στο μεταξύ, με τις επιστημονικές ανακαλύψεις και εφαρμογές, οι μορφωμένοι και πλούσιοι Ευρωπαίοι απέκτησαν συνείδηση της τεχνολογικής (και πολεμικής) υπεροχής τους. Με την Αναγέννηση, είχαν αποκτήσει και την αίσθηση μιας υπεροχής στα γράμματα και στις τέχνες. Έτσι, η χριστιανική τους αυτοσυνειδησία άρχισε να εμβολιάζεται με την ιδέα ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού. Έκτοτε και έως τον 18ο αιώνα, με την συνδυασμένη ανάπτυξη της επιστήμης, της εφαρμοσμένης τεχνολογίας και της οικονομίας, οι μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες στερώνονταν την παγκόσμια υπεροχή τους. Στο εξής, δεν θα ήταν μόνο η χριστιανικότητα που θα τις ξεχώριζε από τον λοιπό κόσμο· θα ήταν επί πλέον η γνώση, η υπεροχή στις επιστήμες και στις τέχνες· και ο πλούτος, η υπεροχή στην οικονομία. Στα τρία αυτά στοιχεία υπολανθάνει η ιδέα μιας αντίστοιχης τριαδικής υπεροχής: στην ηθική, στον πολιτισμό και στην οικονομία, καθώς και η αντίστοιχη τριπλή περιφρόνηση.

Σε μιαν αντίστοιχη βάση διαφοροποιήθηκαν και οι ιδέες των Ευρωπαίων γύρω από την ταυτότητά τους. Έφθασαν να θεωρούν ότι εκείνο που ξεχώριζε την Ευρώπη ήταν όχι μόνο η θρησκεία της, αλλά και ο πολιτισμός της και η εκπολιτιστική της αποστολή. Στο εξής, θα κατακτούν όχι μόνο για να εκχριστιανίσουν, αλλά και για να «εκπολιτίσουν» - διά πυρός και σιδήρου βεβαίως, αλλά αυτά τα είπαμε.

Όταν πια διαμορφώθηκε η νεωτερική ιδεολογία περί ευρωπαϊκής ταυτότητας, στο τέλος της εποχής αυτής, στον 18ο αιώνα, αυτά ακριβώς τα πεδία υπεροχής προέβαλλε και αυτά προβάλλει ακόμη και σήμερα: τον πολιτισμό, την οικονομική πρόοδο και την χριστιανική πίστη. Τα προβάλλει, μάλιστα, ως τα κατ'εξοχήν στοιχεία που ένωσαν τους Ευρωπαίους μεταξύ τους.

Ήταν έτσι και στην πραγματικότητα; Κάθε άλλο. Τα στοιχεία αυτά μπορεί να ήταν κοινά, δεν ήταν όμως ενωτικά. Δεν βοήθησαν στο ελάχιστο την ενότητα της Ευρώπης - αντιθέτως μάλιστα.

Ο «αναγεννημένος» ευρωπαϊκός πολιτισμός στηριξε γερά τους αλληπάλληλους ενδο-ευρωπαϊκούς πολέμους, από την Αναγέννηση έως τις μέρες μας. Η επιστημονική γνώση τους υπηρέτησε με τις εκρηκτικές της εφαρμογές, από την χρήση της πυρίτιδας έως την σχάση του ατόμου. Η τέχνη τους εξόμνησε: η μουσική με παιάνες και εμβατήρια, η λογοτεχνία με άεννες επιστροφές στην *Ιλιάδα*, η ζωγραφική με αμέτρητους φιλοπόλεμους πίνακες, η αρχιτεκτονική με μνημεία μαχών και αψίδες θριάμβων, η γλυπτική με ανδριάντες βασιλέων, ηρώων και τυχοδιωκτών.

Η οικονομική πρόοδος, το δεύτερο κοινό ευρωπαϊκό χαρακτηριστικό, μπορεί ενίοτε να ένωσε τους πλούσιους και τους ισχυρούς αναμεταξύ τους, αλλά πολύ συννηθέστερα τους εχώριζε. Οικονομικά ήταν τα σημαντικότερα αίτια των περισσότερων ενδο-ευρωπαϊκών πολέμων.

Το τρίτο κοινό στοιχείο, τέλος, οι χριστιανικοί θεσμοί, όπως στο παρελθόν είχαν πρωτοστατήσει στους πολέμους κατά των απίστων, έτσι και τώρα υποδαύλιζαν τους φρικαλέους θρησκευτικούς πολέμους με τους οποίους οι Ευρωπαίοι κατεσπάραζαν αλλήλους· και στασιώς εμπόδιζαν όσους πολέμους δεν ήταν θρησκευτικοί.

Έτσι φθάνουμε στο απόγειο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, στον επικό 19ο αιώνα. Ωριμος Διαφωτισμός,

γόνιμος Ρομαντισμός, επιστήμη, τεχνολογία, βιομηχανική επανάσταση. Και κάτι ακόμη: καμιά αίσθηση εξωτερικής απειλής δεν στοίχειωνε πια στον νου των Ευρωπαίων· οι μουσουλμανικές κατακτήσεις είχαν πια ξεχαστεί· οι μουσουλμανικές μεταναστεύσεις δεν είχαν ακόμη αρχίσει.

Απέμεινε, βεβαίως, ο φόβος του Ευρωπαίου εχθρού· αυτός δηλαδή που υπήρχε από την αυγή της ευρωπαϊκής ιστορίας: ο πιο μισητός και επίφοβος ξένος ήταν ανέκαθεν, για τον Ευρωπαίο, κάποιος άλλος Ευρωπαίος.

Στον 19ο αιώνα, αυτήν την απειλητική εικόνα του «ξένου» και εχθρού Ευρωπαίου ανανέωσαν ο θριαμβικός εθνικισμός, οι ναπολεόντειες κατακτήσεις, η κριμαϊκή εκστρατεία και ο πρώτος γερμανικός blitzkrieg εναντίον της Γαλλίας, το 1870. Και αυτοί οι ευρωπαϊκοί πόλεμοι δεν ήταν παρά ένα prelude, praeludium, ένα προ-παίγνιο των άλλων που θα ακολουθήσουν στον 20ό αιώνα, των «μεγάλων» πολέμων, που θα ονομαστούν παγκόσμιοι λόγω εμβέλειας, θα είναι όμως στην ουσία τους ευρωπαϊκοί· επειδή η Ευρώπη τους κυοφόρησε· επειδή την Ευρώπη κυρίως ερήμωσαν οι μάχες και οι καταστροφές· και επειδή, από τα εκατομμύρια των θυμάτων, οι περισσότεροι ήταν Ευρωπαίοι.

Ποια ευρωπαϊκή «ταυτότητα»;

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα: ιδεολογία των ισχυρών

ΕΙΔΑΜΕ ΠΩΣ ΠΕΡΙΠΟΥ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΝΟΥΝ μια συλλογική ταυτότητα, πώς σχηματίζουν δηλαδή την ιδέα ότι ανήκουν σε ένα κοινωνικό σύνολο: με την αίσθηση μιας εξωτερικής απειλής, φανταστικής ή πραγματικής· με την υποψία και την απόρριψη· με τον φόβο και την έχθρα για τον ξένο, τον Έτερο. Μπορούν, όμως, να σχηματίσουν την ιδέα της κοινής ταυτότητας και με θετικότερο τρόπο: με βάση όχι όσα τους χωρίζουν από τους άλλους, αλλά όσα τους ενώνουν μεταξύ τους· με βάση δηλαδή τις κοινές μνήμες, τις κοινές ιδέες και νοοτροπίες, τις κοινές φαντασιώσεις, ιδεοληψίες, φοβίες και προκαταλήψεις – και τα κοινά συμφέροντα.

Για να σχηματισθούν, όμως, κοινές μνήμες, ιδέες και νοοτροπίες, για να υπάρξουν κοινά συμφέροντα, πρέπει να προϋπάρξει ένα είδος μακρόχρονης ιστορικής συμβίωσης· ή τουλάχιστον να προϋπάρξουν μακροχρόνιες σχέσεις, ατομικές και συλλογικές.

Οι προϋποθέσεις αυτές έπρεπε να συντρέχουν, φυσικά, και στην ευρωπαϊκή περίπτωση· προκειμένου μάλιστα να διαμορφωθεί και να εξαπλωθεί μια συλλογική ταυτότητα σε μια ολόκληρη ήπειρο, δεν αρκούσαν απλές τοπικές σχέσεις· χρειαζόνταν σχέσεις διεθνικές, διευρωπαϊκές, και μάλιστα μαζικές. Αλλά οι μεγάλες μάζες των Ευρωπαίων απέκτησαν πολύ αργά την δυνατότητα να ταξιδεύουν, να επικοινωνούν και να συνεργάζονται πέρα από τοπικά και εθνικά σύνορα: μόλις στον ύστερο 20ό αιώνα. Προηγουμένως, δηλαδή στην εποχή των πάππων μας και για αιώνες

πριν από αυτούς, αυτά ήταν προνόμια των πολύ πλούσιων ανθρώπων· οι υπόλοιποι, ακόμη και όσοι είχαν μια κάποια οικονομική άνεση, ήταν καθηλωμένοι στον τόπο τους, όπως ήταν αιώνες πριν· και, κατά κανόνα, οι σχέσεις τους ήταν μόνο τοπικές· ή το πολύ εγγύς, περιορισμένες μέσα στα εθνικά σύνορα.

Ποιοι ήταν αυτοί οι «υπόλοιποι»; Ήταν η συντριπτική πλειονότητα των Ευρωπαίων· την αποτελούσαν αφ' ενός οι φτωχοί και οι αναλφάβητοι της υπαίθρου και των πόλεων, αφ' ετέρου οι μικροαστοί, ιδίως όσοι από αυτούς ήταν αμόρφωτοι, δηλαδή οι περισσότεροι· πλειονότητα συντριπτική, έως πολύ πρόσφατα: ακόμη και στον όψιμο 19ο αιώνα, οι άνθρωποι αυτοί εκάλυπταν από 50% έως και 80% του πληθυσμού, ανάλογα με την χώρα.

Ελάχιστες μαρτυρίες διαθέτουμε, βεβαίως, για τις απόψεις των φτωχών και των αγραμμάτων· και, φυσικά, αγνοούμε αν είχαν κάποιες γνώσεις και ιδέες για την ευρωπαϊκή ήπειρο και για τους κατοίκους των άλλων χωρών της. Μπορούμε, όμως, να διατυπώσουμε υποθέσεις, άλλες εντελώς πιθανές, άλλες επαρκώς εύλογες.

Αυτοί οι άνθρωποι αισθάνονταν πρώτα από όλα, χωρίς αμφιβολία, ότι είναι χωριανοί, κοντοχωριανοί ή γείτονες, ότι «ανήκαν» στο χωριό, στην επαρχία τους, στο νησί τους ή στην γειτονιά τους· αυτή πρέπει να ήταν η αμεσότερη συλλογική τους ταυτότητα, ίσως και η κυριότερη, αν όχι η μοναδική. Παράλληλα αισθάνονταν, συνήθως, και Ανδαλουσιάνοι ή Βρετόνοι ή Πομερανοί, Πελοποννήσιοι, Ρουμελιώτες, Κρήτες· και κατέληγαν, ενίοτε μετά δυσκολίας, να θεωρούν εαυτούς Ισπανούς, Γάλλους, Γερμανούς ή Έλληνες.⁵

5. B. Anderson, 1983· P. Anderson, 1974· Weber, 1988· Schöpflin and Wood (eds), 1989· Seton-Watson, 1989· Pomian, 1990· Todd, 1990· Smith, 1992· Delanty, 1995· Therborn, 1996. Για τα καθ' ημάς, αρκεί νομίζω η *Βαβυλωνία* του Δημητρίου Βυζαντίου, δημοσίευμα του 1836 που, κατά την γνώμη μου, δεν αφορά μόνο στην γλώσσα - παρά τις προθέσεις του συγγραφέα.

Πώς λοιπόν θα μπορούσαν να πιστεύουν ότι είναι Ευρωπαίοι; Ήξεραν απλώς ότι κάπου μακριά, εκεί όπου δεν έφθανε το τιμωρό χέρι του δικού τους βασιλιά ή των αρχόντων τους, ζούσαν διάφοροι περιέργοι άνθρωποι, αλλόγλωσσοι, αλλόφυλοι, απειλητικοί, που τους έμοιαζαν μόνο και μόνο επειδή δεν ήταν μαύροι ή κίτρινοι και επειδή ήταν χριστιανοί - ενίοτε αιρετικοί ή σχισματικοί, αλλά, τέλος πάντων, χριστιανοί.

Τις υποθέσεις αυτές μπορούμε μάλιστα να τις επεκτείνουμε ακόμη περισσότερο. Μπορούμε λογικά να υποθέσουμε ότι, από την συντριπτική αυτήν πλειονότητα των φτωχών και των απαιδευτών, υπήρχαν αρκετοί που δεν ε γνώριζαν καν την λέξη «Ευρώπη»· και ότι πολλοί άλλοι είχαν απλώς μια ασαφή γεωγραφική αντίληψη του ευρωπαϊκού χώρου και τίποτε περισσότερο. Νομίζω, μάλιστα, ότι η άγνοια αυτή δεν είναι ένα περιέργο φαινόμενο πολύ περασμένων εποχών· πρέπει να υπήρχε ακόμη και στον πρώιμο 20ό αιώνα, πριν καθιερωθεί στην Ευρώπη η μαζική μέση εκπαίδευση.

Για πολλούς αιώνες, λοιπόν, μόνο οι πλούσιοι και μορφωμένοι κάτοικοι της ηπείρου μας θα μπορούσαν να αποκτήσουν συνείδηση Ευρωπαίου - και όχι όλοι φυσικά, αλλά μόνον όσοι μπορούσαν, επί πλέον, να ξεπεράσουν την προκατάληψη και την μισαλλοδοξία.

Πράγματι, μόνο οι πλούσιοι και μορφωμένοι μπορούσαν να έχουν υλικές και πολιτισμικές σχέσεις με άλλους Ευρωπαίους, να διακινούν αγαθά και χρήμα πάνω από τα σύνορα, να ανταγωνίζονται, να συνεργάζονται και να συνεταιρίζονται μεταξύ τους. Μόνον αυτοί μπορούσαν επίσης να έχουν εκείνες τις πολιτισμικές σχέσεις που, μαζί με τα υλικά συμφέροντα, συντελούν στην διάδοση των ιδεών και στην ώσμωση των νοοτροπιών· σχέσεις που συναρτώνται με την κυκλοφορία των πληροφοριών για τον τρόπο ζωής, για τις συνήθειες και τις αντιλήψεις των γειτόνων, των ξένων, των «άλλων»· και συνεπιφέρουν τις συνεργασίες, τους συνεταιρισμούς, τις φιλίες και τις αγγιστείες που υπερβαίνουν τα σύνορα.

Πλούτος, αλλά και μόρφωση. Μόνο οι πλούσιοι και οι μορφωμένοι μπορούσαν να ξεπεράσουν τα φράγματα που όρθωναν οι γλώσσες και οι διάλεκτοι. Επί αιώνες, αυτοί ήταν οι μόνοι που γνώριζαν γλώσσες λίγο πολύ διεθνείς: λατινικά και ελληνικά κατά τον Μεσαίωνα στην Δύση και στο Βυζάντιο· ισπανικά και ιταλικά, μετά την Αναγέννηση, στην Μεσόγειο και στους εμπορικούς δρόμους που την συνέδεαν με τον Βορρά· από τον 17ο αιώνα, γερμανικά και ρωσικά στην Κεντρική και στην Ανατολική Ευρώπη, τουρκικά στην νοτιοανατολική, γαλλικά σε όλη σχεδόν την ήπειρο· κατά τον 18ο αιώνα, στην Βαλκανική χερσόνησο, τα νέα ελληνικά.

Γλωσσικές τάφροι, αλλά και τείχη αμάθειας. Ακόμη και την γεωγραφική έννοια της Ευρώπης μόνο οι μορφωμένοι, που ήταν συνήθως και οι πλούσιοι, μόνο αυτοί μπορούσαν να την αντιληφθούν με την μόρφωση· και να την ψαύσουν με την εκπαιδευτική περιήγηση, με την ψυχαγωγική περιπλάνηση, με το επαγγελματικό ταξίδι. Μόνον όσοι είχαν επαρκή παιδεία μπορούσαν να συμμετέχουν σε επικοινωνίες αρκετά σημαντικές ώστε να αποκτήσουν μια κάποια αίσθηση ευρωπαϊκής ταυτότητας, αν όχι ταυτότητας. Οι επιστήμες, η λογοτεχνία, οι πλαστικές τέχνες, η αρχιτεκτονική, η έντεχνη μουσική, εν ολίγοις όλη η «ευρωπαϊκή κουλτούρα», που είναι το καύχημα των σημερινών Ευρωπαίων, γινόταν κατανοητή και αντιληπτή μόνο από τους ελάχιστους αυτούς μορφωμένους, που κατά κανόνα ήταν και πλούσιοι.

Έως τον 18ο αιώνα λοιπόν, μόνο αριστοκράτες, μεγαλοαστοί, ανώτεροι κληρικοί και οι άνθρωποι των γραμμάτων είχαν την μόρφωση που χρειαζόταν ώστε αφ' ενός να έχουν διεθνείς πολιτισμικές σχέσεις, αφ' ετέρου να κατανοούν και να συζητούν αφηρημένες ιδέες περί ευρωπαϊκής ταυτότητας (και από αυτούς, είπαμε, οι ανοιχτόμυαλοι μονάρχες). Γι' αυτό, έως την εποχή του Διαφωτισμού, τέτοιες ιδέες ακούγονταν μόνο στα μοναστήρια, στα πανεπιστήμια, σε μορφωτικές και πολιτικές «φιλικές εταιρείες», σε σα-

λόνια τραπεζιτών και μεγαλεμπόρων, σε πρεσβείες και σε ανάκτορα ευγενών.

Οι σποραδικές αυτές ιδέες, ωστόσο, έδειχναν την νοοτροπία όσων τις εξέφεραν και τις συζητούσαν, όχι όμως ένα γενικό κλίμα· ούτε, βεβαίως, αποτελούν απόδειξη ότι υπήρχε ένα είδος ευρωπαϊκής ταυτότητας ή, ακόμη λιγότερο, ενότητας.⁶ Το ίδιο ισχύει και για τις φεντεραλιστικές ιδέες που ανακαλύπτουμε σε κείμενα πολύ προγενέστερα του Βολταίρου ή του Ναπολέοντα: δεν είναι διόλου ενδεικτικές ενός γενικού κλίματος. Ενδεικτική είναι, αντιθέτως και παραδείγματος χάριν, η εικόνα που είχαν οι Ισπανοί για τον Ναπολέοντα: γι' αυτούς, ο Ναπολέων ήταν απλώς ο αντίχριστος – παρά το ότι υποστήριξε την καθολική εκκλησία την εποχή που η Επανάσταση είχε μετατρέψει τους καθεδρικούς ναούς σε στάβλους. Όπως επίσης ενδεικτικό του γενικού κλίματος μισαλλοδοξίας που επικρατούσε στην Ευρώπη στα 1840 είναι το αβυσσαλέο μίσος ολόκληρης της αγγλικής κοινωνίας εναντίον του Κορσικανού και των Γάλλων, όπως το περιγράφει ο Thackeray.⁷

Γι' αυτό άλλωστε, ακόμη και μεταξύ των πλουσίων και των μορφωμένων, ελάχιστοι ήταν εκείνοι που μπορούσαν πραγματικά να αποκτήσουν συνείδηση Ευρωπαίου: μόνο οι ανοιχτόμυαλοι, όσοι μπορούσαν να ξεπεράσουν την προκατάληψη, την μισαλλοδοξία και, μετά τον 18ο αιώνα, τον υπερφίαλο εθνικισμό και τον φυλετισμό. Έτσι, ακόμη και στην νεωτερική μας εποχή, οι Ευρωπαίοι που είχαν μια κάποια ευρωπαϊκή συνείδηση ήταν ελάχιστη μειονότητα μιας μειονότητας. Αντιθέτως, για τα υπόλοιπα μέλη της μειονότητας των πλουσίων και των μορφωμένων, η ιδανική συλλογική ταυτότητα ήταν σοβινιστική – ή ρατσιστική.

6. Πρβλ. Heather, 1992· Rougemont, 1980.

7. Hobsbawm, 1991· Woolf, 1992. Την μαρτυρία του Thackeray αντλώ από το *Vanity Fair* (μυθιστόρημα που, υπενθυμίζω, πρωτοδημοσιεύθηκε σε συνέχειες για ολόκληρη γενιά μετά την μάχη του Βατερλώ, το 1847-1848).

Πράγματι, τόσο ο ακραίος εθνικισμός όσο και ο φυλετισμός ήταν πνευματικά τέκνα των ανωτέρων τάξεων: στα 1840, την βρετανική αριστοκρατία και τους μεγαλοαστούς μιμητές της ξεσήκωνε, με τις φλογερές του διαλέξεις, ο Carlyle και, στα 1850, ο Gobineau ευαγγελιζόταν την ανωτερότητα της αρίας φυλής απευθυνόμενος στην αριστοκρατία της σπάθης, αδιαφορώντας μάλιστα για την γαλλική ή την γερμανική της εθνικότητα και υπερβαίνοντας έτσι, χάριν του ρατσισμού, όλα τα σύνορα της εποχής του, εθνικά και κρατικά.⁸

Ανακεφαλαιώνω. Οι Ευρωπαίοι δεν διαμόρφωσαν μια «θετική» συλλογική ταυτότητα για δύο, κυρίως, λόγους: επειδή οι μεν μάζες δεν μπορούσαν ούτε καν να διακρίνουν κοινά στοιχεία μεταξύ τους, κοινές μνήμες, ιδέες, νοοτροπίες και συμφέροντα· οι δε αρχηγείες, οι οποίες μπορούσαν να διακρίνουν και να κρίνουν, προτίμησαν και τελικά επέβαλαν στις μάζες άλλες συλλογικές ταυτότητες, σοβινιστικές και ρατσιστικές, άρα εξ ορισμού μισαλλόδοξες.

Τι απέμεινε; Απέμειναν οι «αρνητικές» συλλογικές ταυτότητες, όσες λειτουργούν με την απόρριψη και τον αποκλεισμό. Στο εσωτερικό της Ευρώπης, μια φανταστική ιεραρχία ανωτέρων και κατωτέρων φυλών και εθνοτήτων. Οι ανώτερες, και μόνον αυτές, δημιουργούν, υποτίθεται, τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Και προς τα έξω, προς τον παγκόσμιο περίγυρο της Ευρώπης, οι ανώτερες ευρωπαϊκές φυλές, εθνοτήτες και κοινωνικές τάξεις προβάλλουν την νεωτερική ευρωπαϊκή ταυτότητα, που είναι και αυτή αρνητική· επειδή στηρίζεται σε έναν πολιτισμό που, υποτίθεται, είναι ανώτερος παντός άλλου και που, με την μετεξελιγμένη του μορφή, ως δυτικός, ευρω-αμερικανικός πολιτισμός, θα παραμείνει ανώτερος διά παντός, όντας το απόγειο της προόδου, το απόγειο της ανθρώπινης ιστορίας, το τέλος της.

Η πολιτισμένη Ευρώπη και ο κόσμος των αγρίων

Η ΚΥΟΦΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ήταν μακρότατη: από την Αναγέννηση έως τον ώριμο Διαφωτισμό. Την εκκολαπτόμενη αυτή ταυτότητα έθρεψαν τρία θεμελιώδη ιδεολογήματα: διαμορφώθηκαν και αυτά από τον 16ο αιώνα έως τα μέσα του 19ου και είχαν όλα ένα περιεχόμενο ηθικολογικό.

Το πρώτο ιδεολόγημα εξιδανίκευε την πρόοδο της επιστήμης και της γνώσης· το δεύτερο την παραγωγικότητα και τον πλούτο, που καθιερώθηκαν έτσι ως αυθύπαρκτες πολιτισμικές αξίες· και το τρίτο συνέδεσε αυτές τις αξίες, όλες μαζί, με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και την εκπολιτιστική του αποστολή. Ας τα δούμε από κοντά, ένα προς ένα.

Στην εξιδανίκευση της επιστημονικής προόδου συνετέλεσαν απλουστευμένες πεπειθήσεις και αξίες τόσο του χριστιανισμού (η επιστήμη ως δώρον Θεού) όσο και του Διαφωτισμού (η επιστήμη ως φυσικό ανθρώπινο χάρισμα).⁹ Οι ιδέες αυτές προέρχονταν, στην μεν περίπτωση του χριστιανισμού, από τις προτεσταντικές κυρίως εκδοχές του, στην δε περίπτωση του Διαφωτισμού από τις θετικιστικές και υλιστικές ιδέες της εποχής, οι οποίες είχαν αναγάγει την φύση σε ένα είδος υλιστικής μητέρας και θεάς· είναι η μητέρα που γεννά και προκαθορίζει τον άνθρωπο· αλλά

9. Με την πάροδο του χρόνου, το θρησκευτικό υπόστρωμα της ιδεολογίας αυτής καλύπτεται όλο και περισσότερο από το μεταγενέστερο πολιτισμικό στρώμα.

8. Cassirer, 1993.

και η θεά την οποία ο άνθρωπος αντιπαλεύει, υποτάσσει και γονιμοποιεί. (Η ανδροπρεπής μεταφορά απαντάται κατά κόρον σε κείμενα της εποχής και είναι χαρακτηριστική.)

Οι μεν φιλοπρόδοι χριστιανοί έφθασαν έτσι να πιστεύουν ότι η θεία βούληση οδηγεί τον άνθρωπο στην επιστημονική πρόοδο· οι δε ορθολογιστές θεώρησαν ότι προς τις κατευθύνσεις αυτές οδηγούν νομοτελειακώς τον άνθρωπο οι υλικές αναγκαιότητες αλλά και η ίδια η φύση του.¹⁰

Οι συλλογισμοί αυτοί διαφέρουν προφανώς στην βάση τους. Ο ένας είναι θεολογικός, ο άλλος είναι ορθολογικός. Οδηγούσαν, όμως, σε κοινό συμπέρασμα: η επιστημονική πρόοδος του ανθρώπου θεωρήθηκε προκαθορισμένη· την προκαθορίζει η θεία πρόνοια κατά τους μεν, η φύση κατά τους δε. Άρα, κάθε καθυστέρηση της πρόόδου είναι παθολογική· οι κοινωνίες που δεν προοδεύουν και δεν αναπτύσσονται παραβαίνουν τους νόμους της φύσης ή προσβάλλουν την ευμενή προς τον άνθρωπο προαίρεση της θείας πρόνοιας.

Έτσι, μέσω του Θεού ή της φύσης, η επιστημονική πρόοδος προάχθηκε σε αυτούσια αξία, πολιτισμική και εν πολλοίς ηθική. Αυτή η εξιδανίκευση, μετά μια μακρότατη ιστορική διεργασία, έγινε πλέον κοινός τόπος στον 19ο αιώνα και διατηρήθηκε πανίσχυρη έως τις μέρες μας, παρά τις αμφισβητήσεις της. Είναι αυτές ακριβώς οι αμφισβητήσεις που τόσο ωραία συμβολίζονται στις πολλαπλές αναγνώσεις του

10. Και η φυσική επιλογή, μετά τον δαρβινισμό (υπεραπλουστευμένο, φυσικά). Στις ίδιες περίπου τάσεις, ντετερμινιστικές και, ας πούμε, «φυσικοκρατικές» ή φυσιομανείς, συγκλίνουν και πολλά άλλα ρεύματα ορθολογικών ιδεών που κυκλοφορούν, στερνοπαίδια του Διαφωτισμού, στον ύστερο 19ο αιώνα: υλισμός, μαρξισμός, εμπειρισμός, επιστημονισμός, θετικισμός. Χωρίς αυτό να σημαίνει, βεβαίως, ότι η τάση αυτή πρωτοεμφανίσθηκε στον 19ο αιώνα: ήταν αποκύημα μιας ιστορικής διεργασίας πολύ μακροχρόνιας. Άλλωστε, ο θετικισμός και ο ντετερμινισμός είχαν αρχίσει να επικρατούν στο πεδίο των επιστημών κάπου δυο αιώνες νωρίτερα, με την λεγόμενη «επιστημονική επανάσταση» και την νευτώνεια λογική.

μύθου του δόκτορος Φάουστ, από τον Marlowe και μέσω Goethe έως τον Thomas Mann· και που τόσο δραματικά συνειδητοποιούνται στις μέρες μας, μετά τις εμπειρίες της ναζιστικής ευγονικής, της πυρηνικής βόμβας και των περιβαλλοντικών καταστροφών, διατηρώντας πάντοτε ζωντανό, στο ανθρώπινο ασύνειδο, τον μύθο του Φάουστ - ευτυχώς.

Το δεύτερο ιδεολόγημα που συνδιαμόρφωσε την νεωτερική ευρωπαϊκή ταυτότητα προεκτείνει κατά κάποιον τρόπο το προηγούμενο. Από τον 18ο αιώνα και μετά, με την εμπειρία της βιομηχανικής επανάστασης, οι Ευρωπαίοι βλέπουν την επιστημονική πρόοδο να οδηγεί στην τεχνική, και αυτήν, με την σειρά της, στην παραγωγικότητα και, τελικώς, στην υλική πρόοδο και την οικονομική ανάπτυξη. Έως εδώ σωστά· αλλά από εδώ και πέρα αρχίζει ο εξιδανικευτικός, απλουστευτικός συλλογισμός.

Αφού λοιπόν, σύμφωνα με το πρώτο ιδεολόγημα, η πρόοδος της επιστήμης και της γνώσης είναι, υποτίθεται, προκαθορισμένα, και μάλιστα από τους νόμους του Θεού ή της φύσης, παρομοίως προκαθορισμένες είναι και οι συνέπειές τους· δηλαδή η τεχνολογία, η παραγωγικότητα, η υλική πρόοδος, ο πλούτος. Έτσι, όμως, οι συνέπειες αυτές καθιερώνονται επίσης ως αυθύπαρκτες αξίες, προερχόμενες και αυτές εκ Θεού ή εκ φύσεως. Ηθικές ή φυσικές, οι αξίες αυτές προσδιορίζονται μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτισμικό περιβάλλον της εποχής. Κατασταίνονται σημαντικά στοιχεία του συστήματος αξιών της Ευρώπης, του «πολιτισμένου κόσμου»: η υλική και οικονομική ανάπτυξη ξεχωρίζουν τον πολιτισμό από την βαρβαρότητα· είναι τα δώρα του Θεού ή της φύσης, που ο άνθρωπος μπορεί αλλά και οφείλει να αξιοποιήσει.

Ερχόμαστε στο τρίτο ιδεολόγημα. Αφού εξιδανικεύθηκαν και «ηθικοποιήθηκαν» η παραγωγικότητα και

η παραγωγή, η υλική ευημερία και ο πλούτος· αφού καθιερώθηκαν ως αυθύπαρκτες πολιτισμικές αξίες, ως βασικά στοιχεία του συστήματος αξιών του «πολιτισμένου κόσμου»· και αφού ο πολιτισμένος κόσμος ήταν ένας και μοναδικός, το συμπέρασμα ήταν εύκολο. Ο πολιτισμός της επιστήμης, της τεχνικής και του πλούτου ταυτίστηκε με τον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Αντιθέτως, η επιστημονική και πολιτισμική αδράνεια ταυτίστηκε με την οικονομική υπανάπτυξη και με την βαρβαρότητα – τα χαρακτηριστικά του «κόσμου των αγρίων» της Αφρικής και της Ασίας και της Ωκεανίας, τον οποίο οι Ευρωπαίοι του 19ου αιώνα θα αναλάβουν να εκπολιτίσουν με την νέα αποικιακή τους εξάπλωση, όπως οι πρόγονοί τους του 16ου αιώνα είχαν εκχριστιανίσει τους «αγρίους» της αμερικανικής ηπείρου, στην πρώτη αποικιακή εξόρμηση.¹¹

11. Στην ιδεολογία των Ευρωπαίων υπάρχει, βεβαίως, και η άλλη όψη του νομίσματος, ο «καλός άγριος», le bon sauvage. (Le Goff et Lauwers, σ. 1193-1199· Bourde, σ. 603-689). Η άποψη αυτή δεν είναι λιγότερο ρατσιστική, είναι απλώς λιγότερο απάνθρωπη. Στον «καλό άγριο» οι πολιτισμένοι αναγνωρίζουν τον άνθρωπο που δεν είναι πράγμα, που δεν είναι πάντοτε κανίβαλος και που, ως πλάσμα Θεού, είναι δυνάμει χριστιανός – χωρίς αυτό να αποκλείει, εννοείται, την δεδομένη εκ φύσεως και εκ Θεού κατωτερότητα του εν λόγω καλού πλάσματος. Αυτό ισχύει τόσο για τους ανθρωπιστές του 13ου αιώνα, όσο και για τους Διαφωτιστές του 18ου. Στην λογοτεχνία, το ευγλωτότερο ίσως ανάκλασμα αυτών των ιδεών είναι η σχέση μεταξύ Ροβινσώνα και Παρασκευά (ιδίως μετά την βάπτιση του αγρίου). Άλλωστε, παράλληλα με τις ιδέες του Διαφωτισμού, του χριστιανισμού, της δημοκρατίας, επιβιώνει έως τα τέλη σχεδόν του 19ου αιώνα και η νόμιμη δουλεία, μαζί με το νόμιμο δουλεμπόριο. Αλλά και αυτή η κατάσταση, καθώς και οι ιδέες περί καλού (αλλά κατωτέρου) αγρίου ανατρέπονται έκτοτε, τουλάχιστον σε ευρείς κύκλους διανοουμένων, μορφωμένων και πολιτικών, υπό την επίδραση των πιο μοντέρνων δημοκρατικών ιδεών και του μαρξισμού. Δεν λείπουν και τα νέα ανακλάσματα στην τέχνη τόσο της μεταβατικής περιόδου (π.χ., *Η καλόβα του μαρμαίνα-Θωμά*) όσο και του 20ού αιώνα (π.χ. *Οι σκίτες του Ειρηνικού* του Μ. Τουμπιέρ ή, στον κινηματογράφο, «Οι περιπέτειες του Ροβινσώνα» του Bunuel).

Το ιδεολόγημα αυτό, επομένως, ανέθετε στις «πολιτισμένες» κοινωνίες, και ειδικότερα στα ανώτερα στρώματα της κοινωνικής τους ιεραρχίας, μιαν εκπολιτιστική αποστολή στην Ευρώπη και στον κόσμο. Ο εκπολιτισμός των υπανάπτυκτων χωρών της Ευρώπης και όλης της ανθρωπότητας είναι έργο των Ευρωπαίων, και ειδικότερα των μεγάλων κρατών της Ευρώπης και των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων που μετέχουν στο πλέγμα εξουσίας, περιβάλλουν το κράτος και μοιράζονται μαζί του την εξουσία και το δικαίωμα στην εκπολιτιστική βία. Δεν είναι τυχαίο ότι η ιδέα είναι, ουσιαστικώς, ρωμαϊκή· που ανακαλύφθηκε πάλι κατά την Αναγέννηση και εκμοντερνίστηκε στην περίοδο του Διαφωτισμού και της βιομηχανικής επανάστασης: ήταν οι περίοδοι κατά τις οποίες η Αθήνα, η Ρώμη και η Σπάρτη «ανακαλύφθηκαν» εκ νέου και εξιδανικεύθηκαν με τρόπους πολλαπλούς.

Τέτοιες ιδέες, λοιπόν, καλλιέργησαν οι Ευρωπαίοι, αναπτύσσοντας τον νέο πολιτισμό τους, επιστημονικό, τεχνικό, βιομηχανικό· και διαμορφώνοντας ταυτοχρόνως την αντίστοιχη συλλογική ταυτότητα. Εκλογίκευσαν έτσι και νομιμοποίησαν μια παγκόσμια εξουσιαστική ιεραρχία, με την Ευρώπη τους στην κορυφαία θέση.